

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կ.Ա. Միրումյան

փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մեծ գիտնական և իմաստասեր Անանիա Շիրակացին (610/615 – 685/690) ծնվել է Շիրակի նահանգի Շիրակավան կամ Անեանք գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է Դպրանքի դպրոցում, որը Սյունիքի, Արագածոտնի, Վաղարշապատի և մի շարք այլ դպրոցների ու վարդապետարանների հետ Հայաստանի լավագույն ուսումնական հաստատություններից էր: Այստեղ ուսուցանում էին «բազում գիտություններ»՝ քերականություն, ճարտասանություն, «համարողական արվեստ», բնագիտական տարրական գիտելիքներ, աստվածաբանական և փիլիսոփայական գիտություններ, լեզուներ: Իր իսկ վկայությամբ Դպրանքի դպրոցում նա յուրացրել է «մեր՝ Հայոց ազգի դպրությունը» և հմտացել «աստվածաշունչ գրքերին»¹:

Թե՛ ուսանելու, թե՛ ստեղծագործական կյանքի ողջ ընթացքում Շիրակացու համար ուղենիշ ու չափորոշիչ են դառնում Սողոմոն իմաստունի հետևյալ հանձնարարականը. «Ստացիր իմաստություն և առավել պարսավիր տգիտությունը՝ իբրև խավարի ծնունդ» (Առակ Դ, 3): Եւ ապա՝ «Դու գիտությունը մերժեցիր, ես էլ քեզ կմերժեմ» (Ըվսե, Դ, 6): Հավանաբար բազմաբովանդակ և իմաստուն այս տողերը կողմնորոշեցին պատանի Շիրակացուն դեպի իմաստասիրություն, գիտություն:

Ուսուցման իսկ տարիներին նա հանգում է չափազանց հետաքրքիր ու կարևոր մի եզրակացության, որ առանց մաթեմատիկական հիմնարար գիտելիքների՝ անհնար է խորապես յուրացնել գիտությունները և հատկապես՝ իմաստասիրությունը: «Հույժ զգալով համարողության արվեստի պակասը, ես խորհեցի, թե առանց քվերի [տեսության] ոչինչ հնարավոր չէ հիմնավորել՝ *մայր* համարեցի այն բոլոր գիտությունների (ընդգծումը մերն է.–Կ.Մ.)»²: Տվյալ դեպքում խոսքը ոչ թե առհասարակ բոլոր գիտությունների, այլ բնագիտական գիտաճյուղերի մասին

¹Խոսք երիցս երանելի վարդապետ Անանիա Շիրակացու՝ իր կյանքի որպիսության մասին // *Անանիա Շիրակացու Համարողի Մատենագրությունը* / Աշխատ.՝ Ա.Գ. Աբրահամյանի, Եր., 1944, էջ 206: Այսուհետ՝ Ինքնակենսագրություն:

²Նույն տեղում:

է: Այլ կերպ ասած՝ Շիրակացին ընդգծում է մաթեմատիկայի կարևորությունը հատկապես բնագիտության համար, փաստորեն նշմարելով մաթեմատիկական բնագիտության գաղափարը, ինչը իր ժամանակի համար գիտական մեծ խիզախություն էր և իրականության է վերածվում միայն Նոր ժամանակի գիտության մեջ: Այս հետևությունը հետազայում դառնում է նրա գիտական ստեղծագործության առանցքային սկզբունքը՝ ձեռք բերելով մեթոդաբանական հիմնարար նշանակություն:

Բայց քանի որ Հայաստանում նույնիսկ բարձր տիպի (հիմնականում՝ վանական) դպրոցներում ուսումնական ծրագրերը չէին ընդգրկում հելլենիստական շրջանի բարձրագույն կրթության երկրորդ փուլի առարկաները (kvadrivium՝ քառուղի կամ քառյակ գիտություններ) ողջ խորությամբ ու ծավալով, և չկային համապատասխան մասնագետներ և ուսուցիչներ, նույնիսկ մասնագիտական գրականություն մայրենի լեզվով, ուստի՝ Շիրակացին կրթական այս բացը լրացնելու և ուսումնատենչությունը բավարարելու նպատակով ստիպված մեկնում է «Հունաց աշխարհ»՝ Բյուզանդիա, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Արևմտյան Հայաստան, որը տվյալ ժամանակաշրջանում կայսրության կազմում էր: Այդ մասին նա գրում է. «Եվ քանի որ Հայոց աշխարհում ես չգտա ոչ միայն գետ մեկ մարդ, որ խորամուխ լիներ իմաստասիրության մեջ (խոսքը տեսական փիլիսոփայության մասին է, որի մասն էր կազմում մաթեմատիկան), այլև նույնիսկ գիտությունների շարադրանքը բովանդակող գրքեր, ուստի մեկնեցի Հունաց երկիրը»¹: Նա լինում է Կարին-Թեոդուսուպոլիսում, Սինուպում, կարճ ժամանակ (6 ամիս) սովորում է մաթեմատիկոս Բրիստոսատուրի մոտ՝ Չորրորդ Հայքում, բայց համոզվելով, որ վերջինս նույնպես «կատարելապես չի տիրապետում» մաթեմատիկական գիտությանը², որոշում է մեկնել կայսրության մայրաքաղաք՝ Կոնստանդնուպոլիս: Բայց ճանապարհին հանդիպելով մի խումբ հայրենակիցների՝ Շիրակացին նրանց խորհրդով ուղևորվում է Տրապիզոն՝ բյուզանդական գիտնական Տյուքիլոսի մոտ, ով նրանց տեղեկությամբ իբր քաջածանոթ էր ոչ միայն մաթեմատիկական գիտություններին, այլև հայկական դպրությանն ու լեզվին, քանզի երիտասարդ տարիներին որոշ ժամանակ ծառայել է Հայաստանում հունական զորքի կազմում: Հայրենակիցների հաղորդմամբ նա մեծ հեղի-

¹ Նույն տեղում:

² *Անանիա Շիրակացի*, Ինքնակենսագրություն, էջ 26:

նակություն է վայելում կայսերական արքունիքում և մայրաքաղաքի հույն գիտնականների շրջանում:

Շիրակացին մեծ հիացմունքով ու հարգանքով է խոսում իր ուսուցչի և հատկապես նրա հարուստ գրադարանի մասին. «Ամեն տեսակի [գրքեր] կային նրա մոտ՝ [ինձ] հայտնի և անծանոթ, [եկեղեցական] և արտաքին (հեթանոսական), արվեստի մասին և պատմական, բժշկա-րաններ, ժամանակագրություններ»: Տյուքիկոսի դպրոցում ութ տարի սովորելու ընթացքում Շիրակացին լիովին յուրացնում է «համարողա-կան գիտությունը», ծանոթանում նաև այլ գիտությունների և հմտա-նում «բազմաթիվ այնպիսի գրքերի, որոնք մեր (հայերեն) լեզվով դեռ չէին թարգմանվել»¹: Այսինքն՝ ուսումնատենչ երիտասարդը հիմնակա-նում ուշադրությունը բևեռում է այն գրքերի (և գիտությունների) ու-սումնասիրության վրա, որոնք դեռևս թարգմանված չէին հայերեն ու հայտնի չէին հայերենից: Հավանաբար՝ խոսքը նախ բնագիտական-մաթեմատիկական բնույթի աշխատությունների մասին է: Այս և մի շարք այլ կողմնակի տեղեկություններից կարելի է հետևեցնել, որ Շի-րակացու ուսումնական առաջընթացի և գիտական հասունության գործում որոշիչ նշանակություն են ունեցել ո՛չ թե իր ուսուցիչը, այլ իր բնատուր անձնական կարողությունները և ուսման ծարավը, հայերենի-ցում ծեղք բերած գիտելիքները և Տյուքիկոսի հարուստ գրադարանը, որտեղ նա փաստորեն աշխատել է ինքնուրույն²:

Այս հետևությունը միանգամայն հավանական է թվում, քանզի հայ-րենիքում նա ստացել է լուրջ կրթություն, ինչը կարող էր հիմք ծառայել հետագա ինքնակրթության համար: Բացի այդ, նա փաստորեն համոզ-վում է, որ կայսրության տարածքում չկա մի այնպիսի գիտնական-մա-թեմատիկոս, ով կարող էր բավարարել իր գիտական ծարավն ու բնա-կան հետաքրքրասիրությունը: Եվ վերջապես, Տյուքիկոսի մոտ է նա հայտնաբերում հարուստ գիտական գրադարան, ինչը հնարավորու-թյուն էր տալիս զոնե ինքնուրույն կատարելագործվել մաթեմատիկա-կան և բնագիտական գիտությունների մեջ:

Բացի այդ, հայտնի է, որ Տյուքիկոս Բյուզանդացու՝ որպես մեծ գիտնականի և ուսուցչի մասին տեղեկությունը պահպանվել է միայն Շիրակացու մոտ: Այդ մասին լռում են թե՛ հայկական, թե՛ հունական

¹ Նույն տեղում, էջ 27:

² Տե՛ս նաև *Խրլոպյան Չ.Տ.*, Անանիա Շիրակացու աշխարհայացքը, Եր., 1964, էջ 7:

աղբյուրները: Նրա գոյության մասին տեղյակ չէին նույնիսկ Տրապիզոնի հարակից շրջաններում: Հավանաբար՝ նրա մեծարումը հայ գիտնականին անհրաժեշտ էր, որպեսզի հայրենիք վերադառնալուց հետո կարողանա ապացուցել իր կրթության և ձեռքբերած գիտելիքների հիմնարար լինելը: Բանն այն է, որ անտիկ շրջանից ի վեր իմաստասերի կամ գիտնականի իմացության աստիճանը որոշելու համար հաճախ վճռորոշ նշանակություն էր տրվում նրա ուսուցչի գիտական հեղինակությանը, վաստակին, համբավին, ինչը միջնադարում ևս տարածված երևույթ էր: Հարկ է նշել, որ այս սկզբունքը գործում էր նաև հետագա դարերում, ընդհուպ մեր օրերը:

Տասնմեկ տարի ճանապարհորդելուց հետո վերադառնալով հայրենիք և առաջնորդվելով հայրենասիրական վեհ զգացմունքով ու նկատառումներով՝ Շիրակացին ձգտում է իր հարուստ, լայնածավալ և համակարգված գիտելիքները դարձնել ազգի սեփականությունը: Այս նպատակով նա, հավանաբար VII դարի 40-ական թվականների վերջերին (կամ 50-ական թվականներին), գիտալուսավորական ու գիտամանկավարժական լայն գործունեություն է ծավալում, բարձր տիպի դպրոց հիմնում, որտեղ ուսումնական ծրագրի ատաղձը կազմում էին հենց մաթեմատիկական-քնագիտական առարկաները («քառյակ գիտություններ»):

Հելլենիստական շրջանի կրթական համակարգը ընդգրկում էր «յոթ ազատ արվեստներ» կամ «իմաստության յոթ աստիճաններ», կամ էլ «իմաստության յոթ սյուներ»: Շիրակացին նույնպես նշում է. «Եվ իմաստության տունը հաստատում են պահում յոթ սյուներ»¹: Մի այլ տեղ նա նշում է, որ գոյություն ունեն «յոթ սյուներ, որոնց հիման վրա իմաստությունը հաստատում է իր տունը»²: «Յոթ ազատ արվեստները» հետագայում՝ Բարձր Միջնադարում դառնում են ուսումնակրթական հաստատությունների ծրագրերի բաղկացուցիչ մասը:

Մինչև VII դարը Հայաստանի դպրոցները *հիմնականում* առաջնորդվում էին հունանիտար ուսուցման ծրագրերով, որոնց հիմքը կազմում էին «եռյակ գիտությունները» կամ արվեստները (*trivium*)՝ քերականություն, հռետորական արվեստ և տրամաբանություն (կամ դիա-

¹ *Ամանիա Շիրականոյ Համարողի Մատենագրութիւնը / Աշխատ.*՝ Ա.Գ. Աբրահամյանի, Եր., 1944, էջ 245:

² *Ամանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար / Աշխատ.*՝ Ա.Գ. Աբրահամյանի, Եր., 1940, էջ 63:

լեկտիկա), այսինքն՝ հեղինակական բարձրագույն կրթության առաջին աստիճանը: Բնագիտական-մաթեմատիկական տարրական գիտելիքները թեև նույնպես մտնում էին դպրոցական ծրագրերի մեջ, սակայն բարձրագույն կրթության երկրորդ աստիճանի գիտությունները՝ «քառյակ»-ը՝ թվաբանություն (թվերի տեսություն)¹, երաժշտություն (տեսություն), երկրաչափություն և աստղաբաշխություն, ներգրավված էին ուսումնական ծրագրերի մեջ, և այդ կարգի կրթությունը հայ երիտասարդությունը ստանում էր արևմտյան գիտակրթական ու մշակութային կենտրոններում:

Շիրակացու հիմնադրած բարձրագույն դպրոցն իր բնագիտական-մաթեմատիկական ուղղվածությամբ և բովանդակությամբ կոչված էր լրացնել ազգային-մշակութային ու դպրոցական կյանքում առկա այդ լուրջ բացը, ազգային կրթական համակարգը բարձրացնել հեղինակատական շրջանի մակարդակ: Նման գործի ձեռնարկումը և բարդ խնդրի իրականացումը պահանջում էին ոչ միայն ուսումնակրթական նոր ծրագրերի, դասավանդման նոր մեթոդիկայի մշակում, այլև ուսումնակրթական համապատասխան ձեռնարկների ստեղծում, ինչպես նաև աշխարհայացքային-գաղափարական և մեթոդաբանական հիմնավորումներ:

Բայց առաջին հերթին անհրաժեշտ էր մշակել ուսումնակրթական համակարգի գիտական և մեթոդաբանական հիմքերն ու հայեցակարգը: Հայտնի է, որ հեղինակական աշխարհում և Բարձր միջնադարում բարձրագույն դպրոցի ուսումնակրթական ծրագրերի հիմքում ընկած էր գիտությունների դասակարգումը: Ուստի՝ միանգամայն բնական է, որ Շիրակացին առաջին հերթին ձեռնարկում է գիտությունների դասակարգման մշակումը և այն ներկայացնում Անաստաս կաթողիկոս Ակոռացուն (661 – 667 թթ.): Միաժամանակ իր ծրագրի իրականացումը հեշտացնելու նպատակով գիտնական-մանկավարժը ձեռնամուխ է լինում համապատասխան գիտա-ուսումնական գրականության ստեղծմանը, որը մինչ այդ բացակայում էր մեզանում: Այդ նպատակով նա ստեղծում է «Քննիկոն» համալիր աշխատությունը, որտեղ ընդ-

¹Հին Հունաստանում հստակ տարբերակում էին թվերի տեսությունը և համարողական արվեստը: Առաջինը կոչվում էր թվաբանություն, երկրորդը՝ լոգիստիկա: Առաջինը՝ դասվում էր տեսական, իսկ երկրորդը՝ գործնական - գիտությունների շարքին (տե՛ս *Кеджори Ф. История элементарной математики. Одесса, 1917, с. 29*):

հանրացվում, համակարգվում և համադրական հիմքի վրա նորոգվի իմաստավորվում են անտիկ ու ազգային փիլիսոփայության և գիտության, ինչպես նաև հայրաբանական մտքի բազում նվաճումներ: Իր աշխատություններում նա լայնորեն օգտագործել է նաև սեփական ուսումնասիրությունների, մասնավորապես՝ աստղագիտական դիտումների և «բնաբանական» հետազոտությունների արդյունքները:

Շիրակացու «Քննիկոն»՝ մեջ ընդգրկված՝ աշխատությունները՝ գրված լինելով գիտությունների դասակարգման և գիտակրթական որոշակի ծրագրի հիման վրա, բնականաբար, պետք է ունենային ներքին փոխկապվածություն և ընդհանուր նպատակամիտվածություն՝ կազմելով մի ամբողջություն, երկերի համալիր, ինչը կոչված էր ապահովել բնագիտական-մաթեմատիկական կրթական համակարգի լիարժեք իրականացումը: Աշխատություններից յուրաքանչյուրը միաժամանակ ինքնուրույն արժեք ու նշանակություն ուներ, որովհետև վերաբերում էր գիտելիքի ինքնուրույն բնագավառի¹: Իսկ քանի որ ուսումնական ծրագրերը խարսխված էին (նաև Շիրակացու մոտ) գիտությունների դասակարգման վրա, ուստի՝ Շիրակացու երկերը ևս ունեին թե՛ ուսուցողական, թե՛ գիտական նշանակություն:

Շիրակացու դպրոցում «քառյակ» տեսական գիտություններից բացի, դասավանդվում էին նաև տոմարագիտություն, աշխարհագրություն, չափագիտություն և այլ առարկաներ, որոնք սերտորեն առնչվում էին «քառյակի» հետ և կազմում «հարակից»՝ գործնական և կիրառական միտվածություն ունեցող գիտությունների շարքը: Շիրակացու ծրագիրը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում միջնադարյան (և ոչ միայն միջնադարյան) ուսումնակրթական հայեցակարգի զարգացման, ուսումնակրթական առարկաների հաջորդականության և ուսումնակրթական համակարգի դերակատարության ընթերցման տեսանկյունից: Այսպես, ի տարբերություն արևմտյան միջնադարում գործող կրթական համակարգի՝ «եռյակի» և «քառյակի» («յոթ ազատ արվեստների») հաջորդական ուսուցման՝ հայ գիտնական-մանկավարժի ծրագիրը նախատեսում էր նաև «քառյակ» գիտություններն ուսացանելուց հետո կրկին անդրադառնալ «եռյակ» գիտությունների ուսումնասի-

¹Տե՛ս *Մաթևոսյան Ա.Ս.*, Անանիա Շիրակացու «Քննիկոն»-ը // *Լրագրեր հասարակական գիտությունների*, 1974, թիվ 7, էջ 67, *Պետրոսյան Գ.Բ.*, *Միջնադարյան Հայաստանի մաթեմատիկայի պատմությունից* (հոդվածներ և իրապարակումներ), Եր., 1986, էջ 52:

րությանը, բայց արդեն որակական այլ մակարդակի վրա և գիտակիրառական բնույթի մի շարք հարակից առարկաների ուսուցմամբ¹։

Շուտով Շիրակացու դպրոցը լայն ճանաչում ու հեղինակություն է ձեռք բերում, ուր սովորելու են գալիս Չայաստան աշխարհի ամենատարբեր կողմերից։ «[Ես] ոչ ոքի չեմ արգելել, ովքեր ցանկացել են սովորել և այսուհետև էլ չեմ արգելի»²։ Կհա մեծ հայրենասերի, գիտնական-մանկավարժի մարդասիրական-մանկավարժական գլխավոր սկզբունքը, դավանանքը, ուղեցիչը, որով առաջնորդվել է ինքը և նույնը կտակել գալիք սերունդների ուսուցիչներին։

Չարկ է նշել, որ քննարկվող դարաշրջանում թե՛ արևելքում, թե՛ արևմուտքում այդպիսի բարձր տիպի՝ մաթեմատիկական-բնագիտական դպրոց գոյություն չուներ։ Չետազոտողները իբրև այդպիսին վկայակոչում են Տյուքիկոսի դպրոցը³, այն էլ հղելով Անանիա Շիրակացու հաղորդումը, ինչը, ինչպես կարելի էր համոզվել, իրականությանը չէր համապատասխանում։

Պատմամշակութային նախորդ շրջանում հիմնականում Չայոց պետությունն ու հատկապես Չայ Առաքելական եկեղեցին էին կազմակերպում հայ երիտասարդներին հելլենիստական աշխարհի լավագույն գիտաուսումնական կենտրոններ (Ալեքսանդրիա, Աթենք, Եդեսիա և այլուր) ուղարկելու գործընթացը՝ ապահովելով «հեռագնա» ուսումը, հոգ տանում աշակերտների համար, դիմավորում և ազգօգուտ աշխատանքի մեջ ներգրավում նրանց։ Չաճախ շնորհալի երիտասարդների ամբողջական խմբեր էին ուղարկվում որոշակի մասնագիտացված կրթություն ստանալու և ազգի առջև կոնկրետ խնդիրներ լուծելու նպատակով (լեզուներ յուրացնելու, թարգմանչական աշխատանքի նախապատրաստվելու և այլն)։ Շիրակացու օրոք ուսուցման նման ձևը ի սպառ բացակայում էր։ Եվ բնավ պատահական չէ, որ նա հասնում է գիտության և իմաստասիրության իմացության բարձունքներին հիմնականում անձնական ջանքերի, նպատակաուղղված աշխատանքի ու քնատուր տաղանդի շնորհիվ։ Այդպիսին էր նաև ուսումնատենչ այլ երիտասարդների ճակատագիրը, որովհետև պետականությունը

¹ *Գրիգոր Մագիստրոսի* Թղթերը / Չրատ. Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 8։ Տե՛ս նաև *Մաքևոսյան Ս.Ս.*, Նշվ. հոդվ., էջ 71։

² *Անանիա Շիրակացի*, Ինքնակենսագրություն, էջ 29։

³ Տե՛ս օրինակ *Самодурова З.Г.* Школы и образование//Культура Византии. IV – первая половина VII века. М., 1984. С.501.

Այս տխուր դատողություններում դրսևորվում է մեծ գիտնականի ու մանկավարժի հիրավի արդարացված զայրույթն այն անձանց նկատմամբ, որոնք չէին հասկանում տեսական գիտելիքների, համակարգված ու հիմնարար կրթության անհրաժեշտությունը և սահմանափակվում էին լոկ գործնական բնույթի և մակերեսային գիտելիքների ձեռքբերմամբ: Այնուհանդերձ, դա որևէ հիմք չի տալիս նշված դատողությունները զնահատել որպես սոցիալական դժգոհության արտահայտություն կամ «խիստ հալածանքի» ենթարկվելու հետևանք, ինչպես հաճախ վարվում էին հետազոտողները¹: Որովհետև այդ միտումները նաև խորքային օբյեկտիվ հիմքեր ունեին և բնորոշ են բոլոր ժողովուրդներին ու երկրներին, երբ քաղաքական խորքային տեղաշարժերի հետևանքով փոխվում է նաև արժեհամակարգը:

Բանն այն է, որ կրթական համակարգը հասարակության (մեր դեպքում՝ ազգային հանրության) կառուցվածքային միավորներից է՝ սերտորեն փոխկապակցված ազգային կյանքի մյուս ոլորտների հետ: Ուստի՝ ազգային կեցության անբարենպաստ պայմաններում փոխվում է նաև վերաբերմունքը կրթության նկատմամբ: Այդպես էր VII դարում Յալաստանում ու պատմամշակութային այլ դարաշրջաններում, այդպես էր իրավիճակը բոլոր մյուս երկրներում, այդ թվում՝ ներկայում:

Որպես գիտնական՝ Շիրակացին գործում դերակատարություն է ունեցել նաև ազգային-եկեղեցական կյանքում: VII դարում Յայ եկեղեցին ու հայ ժողովուրդը շարունակում էին առաջնորդվել շարժական տոմարով, ինչը բազում դժվարություններ ու շփոթություններ էր ստեղծում եկեղեցական տոների համակարգում: Նման խոչընդոտները հաղթահարելու ու վերացնելու համար անհրաժեշտ էր գոյություն ունեցող հայկական շարժական տոմարը փոխարինել անշարժ տոմարով, որպեսզի «չտեղաշարժվեն տարվա տոները և ժամանակի հարափոփոխ եղանակները»: Խնդրի կարևորությունը խորապես գիտակցելով՝ Անաստաս կաթողիկոսը (հավանաբար ծանոթանալով Շիրակացու կազմած գիտությունների դասակարգման հետ և համոզվելով նրա խորիմացության մեջ) այդ բարդ ու դժվարին գործը հանձնարարում է նրան, ինչն ակներևաբար վկայում է գիտնականի մեծ հեղինականության և համբավի մասին:

¹ Խրլոպյան Գ.Տ., Անանիա Շիրակացու աշխարհայացքը, էջ 17:

Շիրակացին հաջողությամբ կատարում է պատվավոր հանձնարարությունը՝ տոմարական հաշվումները կապելով աստղաբաշխության ու մաթեմատիկայի հետ, «հորինում է հայկական տոմարի հաստատուն կարգը», որպեսզի «հարկ չլինի այլևս դիմելու հռոմեական զուգավորությանը»¹։ Նա միաժամանակ համապատասխանեցնում է 15 ժողովուրդների տոմարները՝ 532-ամյա շրջանի համար՝ կազմելով զուգահեռ հուլիական և հայկական տոմարներ։ Գիտնականը կատարել է մի կարևոր աշխատանք ևս՝ վերհանելով և շրջանառության մեջ դնելով ամիսների, օրաժամերի և չափերի հին հայկական անվանումները։ Իր տոմարագիտական աշխատություններով նա հիմնադրեց տոմարագիտությունը որպես ինքնուրույն գիտաճյուղ։ Անվանի հայագետ Գ. Տեր-Սկրտչյանը Շիրակացու դերը տոմարագիտության ոլորտում համեմատում է Սովսես Խորենացու պատմագրության ոլորտում ունեցած դերի հետ²։

Սակայն արաբների հերթական ներխուժումը Չայաստան և Անաստաս կաթողիկոսի մահը թույլ չտվեցին տոմարական բարեփոխումների նախագիծը հաստատել հայոց եպիսկոպոսական ժողովում և դրան հաղորդել պաշտոնական համազգային բնույթ։ Շուտով Շիրակացու կազմած «անշարժ» տոմարի նախագիծը տարբեր (սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ) պատճառներով մոռացության է մատնվում, ինչի հետևանքով եկեղեցին ու ազգը շարունակում են ղեկավարվել հին շարժական տոմարով։ Այս խնդիրը հետագայում պատմամշակութային նոր դարաշրջանում ստիպված կրկին լուծում է **Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը** (1045–1129 թթ.)։ Այնուհանդերձ՝ նշված փաստերը միանշանակ վկայում են, որ Շիրակացու գիտական գործունեությունը ոչ թե միայն պարսավանքի է ենթարկվել եկեղեցական որոշ գործիչների կողմից, այլև հավանության ու աջակցության է արժանացել Չայ եկեղեցու լուսավորչալ ու հայրենանվեր, դրա իրական պատմական խնդիրներն ու առաքելությունը գիտակցող հոգևորականության շրջանում³։

Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության մեջ կարևոր տեղ է գրավում հռչակավոր տոմարագետ **Անդրիաս Բյուզանդացու** (IV դ.) տոմարի մեկնությունը, որը բազմաթիվ տեղեկություններ է պարունա-

¹ **Հովհաննես Դրասպանակերտցի**, Պատմութիւն Չայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 92։

² **Տեր-Սկրտչյան Գ.**, Անանիա Շիրակացի, վաղաքապատ, էջ 36։

³ **Հմմտ՝ Խրտալյան Գ.Տ.**, Անանիա Շիրակացու աշխարհայացքը, էջ 23 – 24, *Թումանյան Բ.Ե.*, Անանիա Շիրակացի, Եր., 1991, էջ 7։

կում նաև հայկական օրացույցի մասին: Հայ գիտնականի աշխատության արժեքը ավելի է մեծանում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Անդրիաս Բյուզանդացու երկի բնագիրը չի պահպանվել¹:

Շիրակացու նկատմամբ Հայ Եկեղեցու մերժողական վերաբերմունքը հիմնավորելու նպատակով հետազոտողները սովորաբար հղում են **Պետրոս Գետադարծ** կաթողիկոսին ուղղված՝ ականավոր ռազմաքաղաքական գործիչ ու գիտնական-իմաստասեր **Գրիգոր Մագիստրոսի** (XI դ.) նամակը, որտեղ հեղինակը նշելով Շիրակացու երկերը կաթողիկոսարանի գրապահոցում «արգելանքի տակ պահելու» մասին՝ հորդորում է հոգևոր առաջնորդին լույս աշխարհի հանել ու շրջանառության մեջ դնել մեծ գիտնականի՝ մոռացության մատնված երկերը²: Գրիգոր Մագիստրոսի հաղորդման մեջ, սակայն, խոսքը ո'չ - թե եկեղեցու կամ հոգևորականների կողմից Շիրակացու գրավոր ժառանգության «արգելման» կամ «արգելանքի տակ պահելու», դրա նկատմամբ դրսևորված անհանդուրժողության քաղաքականության, այլ գիտական և ուսումնակրթական ոլորտների մեջ դրանց ընդգրկելու ու տարածելու անհրաժեշտության մասին է: Այսինքն՝ Շիրակացու երկերի տխուր ճակատագիրը և անմխիթար վիճակը պայմանավորված էին ո'չ թե Հայ Եկեղեցու վարած հակազիտական քաղաքականությամբ, գիտական մտքի մերժումով և դրա կրողների հալածանքով, այլ առաջին հերթին և զխավորապես ազգային կյանքի անբարենպաստ պայմաններով, պատմական անցուդարձերով, արաբական լծի խստացումով, դրանց հետևանքով մշակութային կյանքի անկումով և օրելիտիվ այլ պատճառներով:

Ավելին, քննարկվող ժամանակաշրջանում նույնպիսի ճակատագրի էր արժանացել նաև պատմամշակութային նախորդ դարաշրջանի քաղում այլ մտածողների գիտափիլիսոփայական և մշակութային ժառանգությունը: Ուստի՝ Գրիգոր Մագիստրոսի կոչը և հորդորանքը ավելի ճիշտ կլինի դիտել պատմամշակութային ու քաղաքական առավել լայն համատեքստում, որպես սեփական ազգային հոգևոր և գիտական արժեքների «վերածնության» ու տարածման, դրանք պատմական նոր դարաշրջանում ձևավորվող արժեքաճանաչման, մասնավորապես՝ գիտական ու ուսումնակրթական համակարգի մեջ ներմուծելու և

¹ Թումանյան Բ. Ե., Հայ աստղագիտության պատմությունից, էջ 170:

² Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, էջ 8:

ազգային մտքի ոլորտում ժառանգորդման սկզբունքի ապահովման վեհ մտադրություն:

Շիրակացի-գիտնականը միաժամանակ ազգային-քաղաքական, գաղափարական և հոգևոր արժեքների ու ձգտումների կրող էր, մեծ հայրենասեր, ով ձգտում էր ազգի, հատկապես մատաղ սերնդի, ոչ միայն գիտատեսական մտածողության և ուսումնակրթական մակարդակի բարձրացմանը, այլև ազգային-գաղափարական, հայրենասիրական ոգով դաստիարակմանը: Այդ նպատակով նա իր նախորդների նման դիմում է ազգի փառավոր պատմական անցյալին, ազգային կյանքի զանազան ոլորտներին ու իրադարձություններին: Այս առումով հետաքրքրական են նրա թվաբանական որոշ խնդիրները, որտեղ միջնորդավորված ձևով հիմնավորվում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի անհրաժեշտությունը և հաղթանակի հասնելու հնարավորությունը, ինչը արաբական տիրապետության պայմաններում ձեռք էր բերում նաև գաղափարաքաղաքական հնչեղություն:

VII դարում Հայ եկեղեցու և հայ ժողովրդի համար հրատապ ու գործնական մեծ նշանակություն ուներ նաև քաղկեդոնականության (երկաթնակության) և հակաքաղկեդոնականության առնակատումը: Քաղկեդոնականությունը, ինչպես հայտնի է, Բյուզանդական կայսրության ոչ միայն կրոնաեկեղեցական դավանանքն էր, այլև պաշտոնական՝ պետական գաղափարախոսությունը, դրա աշխարհակալ քաղաքականության կրոնագաղափարական հիմքը և հզոր զենքը քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին ենթարկելու գործում: Կայսրությունն ու հունական եկեղեցին շուրջ երկու դար ջանք չէին խնայում իրենց ենթարկել նաև Հայ Առաքելական եկեղեցին՝ քրիստոնեական քույր եկեղեցիների միավորման քողի տակ:

Սակայն քաջատեղյակ լինելով «երկաթնակության» բանաձևի ընդունման իրական պատմությանը և քաղաքական նկրտումներին՝ Շիրակացին փաստագրական հիմքի վրա համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այն «ընդունվել է» Քաղկեդոնի ժողովում (451թ.) ո՛չ թե ճշմարիտ լինելու պատճառով, ո՛չ թե քրիստոնեական եկեղեցիների հայրերի և հոգևոր առաջնորդների կամքի, համոզմունքների ազատ ու անկաշկանդ արտահայտմամբ կամ տեսակետների առողջ և հիմնարար քննարկումների ու վիճաբանության հետևանքով, այլ որովհետև այն բխում էր կայսերական շահերից, ավելին՝ Բյուզանդիայի կայսեր կողմից բռնության կիրառման արդյունք էր: Ուստի «Քաղկեդոնի ժողովա-

կանները՝ ոմանք երկյուղից, իսկ մյուսները, երեսպաշտություն անելով կայսրին և նրա կնոջը՝ հավանություն տվին Լևոնի նոր բանաձևի պիղծ թղթին»¹։ Քաղկեդոնի ժողովի ողջ ընթացքը և ընդունած որոշումը հայ մտածողն իրավամբ բնորոշում է որպես **ընդգծված քաղաքական բռնի գործողություն** և բնավ ոչ իբրև քրիստոնեական վարդապետության ճշմարիտ հենքի բացահայտում, քրիստոսաբանական հիմնախնդրի ճիշտ մեկնաբանում։

Համեմատելով հայոց ու հունաց եկեղեցիների դավանաբանական, քրիստոսաբանական դիրքորոշումները և արձանագրելով պատմական այն իրողությունը, որ հայերը Նիկիայի ժողովում (325 թ.) հավաքված ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրերի՝ իրենց իսկ հույների անմիջական ու հավատարիմ հետևորդներն են, Ամանիա Շիրակացին, դիմելով իր ժամանակի հունական եկեղեցու առաջնորդներին, իր «Հայտնության ճառում» հպարտությամբ հայտարարում է. մենք՝ հայերս «ծեր սուրբ հայրերի աշակերտներն ենք, որոնք հավաքվել էին Նիկիայում, և ինչ որ սովորել ենք, հաստատուն ենք պահում ու չենք շեղվում, իսկ որ դուք ծեր [իռզևոր] հայրերի ճանապարհով չեք գնում, քվում է, թե առաջնորդվում եք հրեաների կրթով։ Ինչպես որ նրանք սամարացիներին սովորեցրին ու սամարացիները սովորեցին ու պահեցին, [իսկ հրեաները, որ սովորեցրին, բայց նրա վրա հաստատուն չմնացին]։ Եվ դուք ահա նրանց եք մմանվում, իսկ այդ մեզ ամենևին էլ չի վնասում։ Բայց մենք ավելի հաստատուն ենք, քան սամարացիները, առավել բարձրագույն և աստվածային»։ Հայերը բնավ չշեղվեցին նրանց նախանշած ճշմարիտ ուղուց։ Մինչդեռ հույները, հետապնդելով բռնատիրական նպատակներ, իրենց իսկ սուրբ հայրերի նշմարած ճանապարհով չեն ընթանում, շեղվել են հավատքի ճշմարիտ ուղուց և դավաճանել ճշմարիտ դավանանքին։ Ուստի, «մենք, - շարունակում է նա՝ դիմելով հույներին, - ձեզ պատասխանելու խոսք չունենք, քանի որ դուք չեք հետևում ճշմարտությանը, այլ միշտ ձգտում եք **իշխանության, բռնության և ծարտարության** (ընդգծումն մերն է - Կ. Մ.)»²։

Մեծ հայրենասերի և ազգային արժեքների նվիրյալի սկզբունքային դիրքորոշման մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ երբ նրա մի շարք

¹ Ամանիա Շիրակացու *Համարողի* Մատենագրութիւնը, էջ 392։

² Մաքեմատիկոս Ամանիա Շիրակացու [աշխատությունը] մեր Տիրոջ Փրկչի Հայտնության առթիվ // *Ամանիա Շիրակացի, Մատենագրություն*, էջ 158։ Այսուհետ՝ Հայտնության ճառ։

ուսանողներ մեկնելով Երուսաղեմ՝ այնտեղ ընդունում են քաղկեդոնականություն, Շիրակացին հրաժարվում է նրանցից¹:

Հայոց եկեղեցու հակաքաղկեդոնական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի ազգային, հոգևոր-մշակութային և գաղափարաքաղաքական անկախության համար մղվող և ավանդական դարձած պայքարի վառ արտահայտություններից էր, իսկ այդ հայեցակարգի պատմական, հոգևոր-քարոյական և տեսական-աշխարհայացքային հիմնավորումը միաժամանակ ազգային գաղափարախոսության հիմնավորումն էր: Բացի այդ, Շիրակացու վերոհիշյալ դատողությունները սկզբունքային նշանակություն ունեն նրա բնագիտական աշխարհայացքի և գիտամանկավարժական գործունեության համար առհասարակ, ինչը ստանում է նաև տեսական-մեթոդաբանական և պատմամշակութային հիմնավորում: Այդուհանդերձ, հայ պատմագրության մեջ փորձ է արվել Անանիա Շիրակացուն (ինչպես և մի շարք այլ ականավոր գիտնական-իմաստասերների) ներկայացնել որպես քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ², ինչը հակասում է թե՛ պաշտոնական փաստերին, թե՛ նրա աշխարհայացքի ու քաղաքական դիրքորոշման ողջ բովանդակությանն-ու տրամաբանությանը:

Շիրակացու «բնաբանությունը» (գիտություն բնության մասին՝ ֆիզիկա) ո՛չ թե «իդեաների ֆիլիացիայի» կամ «իդեաների դիֆուզիայի», այլ գիտափիլիսոփայական մտքի զարգացման նախորդ փուլերի իմաստավորման ու սեփական բնագիտական դիտումների և հետազոտությունների արդյունք է: Այն տեսական և գործնական բնույթի մի շարք նախադրյալներ ուներ:

Առաջին՝ նախորդ շրջանի հայ տեսական մտքի համադրական աշխատանքի նվաճումները (Եզնիկ Կողբացի, Եղիշե, Դավիթ Անհաղթ և այլոք):

Երկրորդ՝ թարգմանական, հատկապես հայ հունաբան դպրոցի գործունեությունը, որի շնորհիվ հայերենի վերածվեցին անտիկ և վաղը-

¹ Սամուել Ամեցի, Հավաքումն

² Տե՛ս օրինակ՝ *Չամչեանց Մ.*, Պատմութիւն Հայոց, Կ. Փ. Վենետիկ, 1785, էջ 552 – 555:

րիստոնեական մտքի բազում հուշարձաններ¹, որոնք շրջապատող ֆիզիկական աշխարհի և բնական երևույթների մասին ստվարածավալ ու բազմաբնույթ նյութեր և գաղափարներ էին պարունակում: Թարգմանական գրականությունը եռակի դերակատարություն ունեցավ. ա) հայ մշակութային իրականության մեջ ներմուծվեցին տիեզերքի և բնության մասին բնափիլիսոփայական և բնագիտական բազմաթիվ գաղափարներ ու ամբողջական հայեցակարգեր, բ) որպես մտածական նյութ ծառայեց հայ բնագիտական և բնափիլիսոփայական մտքի ձևավորման ու զարգացման համար, գ) թարգմանված հուշարձանները միաժամանակ ներմուծվեցին ուսումնակրթական համակարգ՝ որպես ուսումնական ձեռնարկներ, ինչը նպաստեց դրանց տարածման շրջանակների ընդլայնմանը:

Երրորդ՝ Դավիթ Անհաղթի գիտությունների դասակարգումը, որտեղ հանճարեղ հայ իմաստասերը մի կողմից ընդհանրացրեց անտիկ շրջանի փիլիսոփայական հիմնական տեսությունները, մյուս կողմից՝ հիմնադրեց միջնադարյան փիլիսոփայության անկյունաքարերը, ձևակերպեց միջնադարի առանցքային ու հիմնարար մի շարք խնդիրներ: Անհաղթի գիտությունների դասակարգման համաձայն բնագիտությունը (կամ ֆիզիկան) կազմում է տեսական փիլիսոփայության առաջին մասը, որի ուսումնասիրությունն ու յուրացումը անհրաժեշտ են մաթեմատիկական գիտությունների, ապա աստվածաբանության ուսումնասիրությանն անցնելու համար:

Չորրորդ՝ VII դարում տեղի է ունենում տարանցիկ առևտրի նկատելի աշխուժացում, արտադրության, արհեստների, գյուղատնտեսության որոշակի զարգացում, շինարարական, հատկապես՝ եկեղեցաշինական աշխատանքների ծավալում և այլն, ինչը, բնականաբար, ճան բնագիտական-մաթեմատիկական-տեխնիկական խոր գիտելիքներ էր պահանջում:

Շիրակացու տեսական ժառանգությունն ընդգրկում է հելլենիստական շրջանի բնագիտական-մաթեմատիկական գիտելիքի գրեթե բոլոր բնագավառները՝ տիեզերագիտություն, թվաբանություն (տեսական և գործնական), աստղաբաշխություն, տոմարագիտություն, երաժշտության տեսություն, չափագիտություն, աշխարհագրություն, օ-

¹ Տե՛ս *Армянские С.С. Формирование философской науки в древней Армении* (V-VI вв.). Ер., 1973.

դերևութաբանություն և այլն: Այն ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բնագիտության պատմության արժեքավոր էջերից է:

Շիրակացու հիմնական երկասիրությունը «Տիեզերագիտությունն» է, որը պահպանվել է համառոտ և ընդարձակ խմբագրությամբ: Աշխատանքի բովանդակության ու կառուցվածքի հետազոտությունը հիմք է տալիս պնդել, որ այն ամենայն հավանականությամբ՝ նախատեսված էր որպես ընդհանուր (տեսական) բնագիտության համակարգված շարադրանք և միաժամանակ որպես բնագիտության ճյուղերի (տիեզերածնության, տիեզերագիտության, աստղաբաշխության, աշխարհագրության) ընդհանրական ներածական ու յուրահատուկ դասագիրք: Այն գրված է հիմնականում ամտիկ գիտության նվաճումների հիման վրա՝ հաշվի առնելով նաև դարաշրջանի տիրող քրիստոնեական աշխարհայացքը: «Տիեզերագիտության» հիմնական աղբյուրներն են. **Պտղոմեոսի** երկերը, **Կեղծ-Արիստոտելի** «Աշխարհի մասին» աշխատությունը, **Փիլոն Ալեքսանդրացու** երկերը, **Բարսեղ Մեծի** «Վեցօրյան», **Եղիշեի** «Արարածոց մեկնությունը» և այլն: Անանիա Շիրակացին հետազոտական նյութի մշակման ու շարադրման, ինչպես նաև հիմնախնդիրների լուսաբանման ու վերլուծության ընթացքում լայնորեն կիրառել է **Արիստոտելի** և **Պլատոնի** հայեցակարգային սկզբունքներն ու հիմնադրույթները: Այստեղ է Շիրակացին ձևակերպում իր տեսական-աշխարհայացքային հիմնարար սկզբունքներն ու զաղափարները, ներկայացնում ամտիկ և քրիստոնեական տիեզերագրության առանցքային խնդիրները, մշակում բնագիտական իմացության ընդհանուր մեթոդներն ու եղանակները, որոնք կոնկրետացվում են բնության մասին գիտության առանձին բնագավառներին ու հարցերին նվիրված աշխատություններում:

«Տիեզերագիտությունը» բաղկացած է ներածական խոսքից և ինը գլուխներից: Գեղինակը նյութը շարադրում է որոշակի տրամաբանությամբ և հստակ կառուցվածքով: Նախ նա բացահայտում է տիեզերքի բաղկացուցիչ տարրերը, դրանց համակցություններից առաջացած մարմիններն ու երևույթները և հետո միայն՝ տիեզերքի կառուցվածքը, կառուցվածքային միավորների բնույթը, ձևը և չափը:

Բովանդակային առումով սույն երկին մոտ են տիեզերագիտական բնույթի մի շարք փոքրածավալ գրվածքներ. «Կենդանատեսակների մասին», «Աստղաբաշխության մասին», «Աստղաբաշխական երկրաչափություն», «Երկնային երևույթների մասին», «Արեգակի ընթացքը

համաստեղություններով», «Ամպերի և նշանների մասին» և այլն, որոնք վերաբերում են տիեզերագիտության ու բնագիտության համեմատաբար մասնավոր բնագավառներին և մասամբ լրացնում, ճշգրտում, իսկ երբեմն ավելի հստակ են ներկայացնում «Տիեզերագիտության» մեջ արծարծված որոշ հիմնարար գաղափարներ:

Հայագիտության մեջ հիշատակված որոշ տեքստերի հեղինակային պատկանելությունը համարվում էր երկբայելի: Այսպես, «Աստղաբաշխական երկրաչափություն» գրվածքի կապակցությամբ պրոֆեսոր Բ. Ե. Թումանյանը այն կարծիքն է հայտնել, որ դրանում առկա տվյալները «ծաղկաքաղ են հույն հեղինակների աշխատություններից և դրանց ստացման եղանակները ու չափումները Անանիա Շիրակացուն վերագրելը ճիշտ չէ»¹: Այնուհանդերձ, ժխտելով աշխատության գիտական ինքնուրույնությունը՝ Բ. Ե. Թումանյանը չի ժխտում դրա պատկանելությունը Շիրակացուն: Նման կարծիք է արտահայտվել նաև «Ամպերի և նշանների մասին» և «Աստղաբաշխության մասին» գրվածքների վերաբերյալ: Որոշ հետազոտողներ ավելի հավանական են համարում, որ դրանք թարգմանություններ են հունական աղբյուրներից²: Եվ վերջապես՝ դրանք դիտվում են որպես մեզ չհասած ընդարձակ տեքստերի հատվածներ³:

Մեր կարծիքով՝ հետազոտողների նկատառումների միջև սկզբունքային տարբերություն չկա, դրանք չեն հակադրվում միմյանց, քեև մատնանշում են գրվածքների ստեղծման տարբեր եղանակները՝ ծաղկաքաղ լինելը, հունական աղբյուրների հատվածաբար թարգմանությունը, չափապանված ինքնուրույն երկերի հատվածներ: Նշված երեք տեսակետն էլ, մեր կարծիքով, գոյության լիարժեք իրավունք ունեն: Միաժամանակ՝ հարկ է նկատել, որ կարևորն այն է, որ հետազոտողներից ոչ ոք չի մերժում, որ այդ աշխատանքը, անկախ գրվածքների բնույթից, կատարել է Շիրակացին:

Ավելին՝ փոքրածավալ աշխատությունների և «Տիեզերագիտության» համապատասխան բաժինների համեմատական վերլուծությունը

¹ Թումանյան Բ. Ե., Հայ աստղագիտության պատմությունից, Եր., 1985, էջ 138:

² Տե՛ս Տեր-Մկրտչյան Գ., Անանիա Շիրակացի // Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Եր., 1979, էջ 241, *Тер-Давтян К.С., Арениания С.С. Анания Ширакский и его космографические труды // Анания Ширакский. Космография. Ер., 1962, с. 26:*

³ *Абрамян А.Г., Петросян Г.Б. Анания Ширакский. Ер., 1970, с. 68.*

հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրանք հավանաբար նախատեսված երկերի նախապատրաստական նյութեր են, ելակետային գաղափարներ, տեսական հիմնադրույթներ, որոնք մասամբ օգտագործվել են «Տիեզերագիտության» և այլ աշխատությունների մեջ: Դրանով կարելի է բացատրել թե՛ նմանությունները, թե՛ տարբերությունները, որոնք առկա են «Տիեզերագիտության» և վերոնշյալ աշխատությունների բովանդակության միջև: Չի բացառվում նաև, որ վերջիններս Տյուքիկոսի գրադարանում կատարած բնագիտական-մաթեմատիկական բնույթի հունական աղբյուրների համառոտագրություններն են: Ակնհայտ է մի բան. դրանք բոլորն էլ պատկանում են Շիրակացու գրչին և արժանավատ գաղափարներն ու հիմնադրույթները միանգամայն հարազատ են և ընդունելի գիտնականի համար:

Մասնագետների կարծիքով՝ Շիրակացու «Աշխարհացույցը» պատկանում է համաշխարհային աշխարհագրական և քարտեզագրական գրականության արժեքավոր հուշարձանների շարքին: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ այն գրվել է հունական, հռոմեական և հայկական քարտեզների և աշխարհագրական երկերի ուսումնասիրության հիման վրա: «Աշխարհացույցը» բովանդակում է հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկական-աշխարհագրական առաջին գիտական շրջանացումը, բազմաթիվ տեղեկություններ վրաստանի, Աղվանքի, սլավոնական ցեղերի, չին ժողովրդի մասին: Ինչպես և մյուս աշխատություններում, Շիրակացին, բացի գիտական աղբյուրներից, օգտագործել է նաև սեփական դիտումների և ճանապարհորդության արդյունքները:

«Աշխարհացույց»-ը նույնպես պահպանվել է համառոտ և ընդարձակ խմբագրությամբ: XVII դարից այն վերագրվել է պատմահայր Մովսես Խորենացուն (V դ.): XIX դարում պրոֆեսոր Զ. Պատկանյանը լուրջ փաստարկների հիման վրա այն վերագրեց Անանիա Շիրակացուն¹: Հետագայում ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը վերածնեց հին՝ Մովսես Խորենացուն պատկանելության վարկածը: Նրա հիմնական փաստարկներից մեկն այն է, թե իբր «Աշխարհացույցի» հեղինակի հայացքները չեն համապատասխանում Շիրակացու աշխարհայացքին²: Հետևելով Հ. Մանանդյանին՝ Ն. Պիգուլևսկայան նույնպես

¹ Армянская География VII века по Р.Х., приписывавшаяся Моисею Хоренскому / Пер. К.П. Патканова. СПб., 1877. С. XIII, XVIII.

² Մանանդյան Հ., Խորենացու առեղծվածի լուծումը, Եր., 1934, էջ 65:

տեղ ուսումնասիրության կենտրոնում է Երկիրը՝ որպես տիեզերակա-
ռույցի հիմնական միավորներից մեկը:

Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը, մասնավորապես՝ թվա-
բանական գործողությունների աղյուսակները, հնագույնն են համաշ-
խարհային մաթեմատիկական գրականության մեջ: Մինչև հայ գիտ-
նականի դասագրքի հայտնաբերելը գիտության պատմության մեջ ըն-
դունված էր այն տեսակետը, թե հնագույն թվաբանական աղյուսակնե-
րի հեղինակը XIV դարի բյուզանդական մաթեմատիկոս հայագի Նի-
կողայոս Արտավազդն է: Սակայն պրոֆեսոր Գ.Բ. Պետրոսյանի կող-
մից կատարած համեմատական ուսումնասիրությունը հանգեցրեց այն
եզրակացության, որ Նիկողայոս Արտավազդի աղյուսակները լիովին
համընկնում են Շիրակացու աղյուսակների հետ: Պարզապես հայկա-
կան տառերի փոխարեն նա օգտագործել է հունական տառեր¹: «Մա-
թեմատիկական մշակույթի հմուտ առումով, — գրում է Դեպմանը, —
Սովետական Միության ժողովուրդների մեջ առաջին տեղում են հա-
յերը: Հայերի մոտ VII դարում եղել է հրաշալի գիտնական Անանիա
Շիրակացին... Իր աշխատություններում, բացի զուտ մաթեմատիկա-
կան խնդիրներից, արժարժում է նաև այլ հարցեր՝ երկի զեղաձևութ-
յան, Լուսնի և Արեգակի խավարումների, բազմանկյուն թվերի, օրա-
ցուցային հաշվումների, արեգակնային ժամացույցների մասին, և այդ
ամենը նա արտահայտել է մի դարաշրջանում, երբ եվրոպական ժողո-
վուրդների մոտ գրեթե ոչ ոք այդ հարցերի ուսումնասիրությամբ չէր
զբաղվել»²: Թվաբանության պատմության հայտնի մասնագետը միան-
շանակ պնդում է, որ Անանիա Շիրակացու թվաբանական չորս գործո-
ղությունների աղյուսակները հնագույն են համաշխարհային մաթեմա-
տիկական գրականության պատմության մեջ:

Նմանօրինակ բարձր գնահատական են տալիս նաև մաթեմատիկա-
յի պատմությանը նվիրված հիմնարար կոլեկտիվ աշխատության հեղի-
նակները. «Ընդհանուր առմամբ Շիրակացու թվաբանական աշխա-
տությունը մեզ հայտնի թվաբանական դասագրքերից հնագույնն է և
բովանդակում է թվաբանական գործողություններ կատարելու համար

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Գ.Բ., Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարե-
րում, Եր., 1959, էջ 176:

² Деппан Н.Я. История арифметики. М., 1959. С.18.

պնդում է, որ ի տարբերություն «Աշխարհացոյցի» հեղինակի, ով պաշտպանում է երկրի գնդաձևության հայեցակարգը, Շիրակացին, ինչպես և բյուզանդական գիտնական, եկեղեցական տեղագրության պաշտոնական տեսաբան **Կոսմա Ինդիկոպլովը**, իր «Տիեզերագիտության» մեջ իբր պաշտպանում է երկրի տափակության գաղափարը¹: Պրոֆեսոր Ա.Գ. Աբրահամյանը ըննադատորեն վերլուծելով Զ. Սանանյանի փաստարկները, հիմնավորեց Զ. Պատկանյանի առաջադրած տեսակետը²:

Դրանից հետո հայագիտության մեջ համեմատական անդորր էր տիրում, և գիտնականների համար կարծես «Աշխարհացոյցի» հեղինակային պատկանելության հարցն այլևս տարակուսանք չէր առաջացնում: Այնուհանդերձ, վերջերս Զ. Սանանյանի վարկածը նորից դրվեց շրջանառության մեջ³: Թեև հարցի լուծումը չի կարելի վերջնականապես ավարտված համարել, այնուամենայնիվ, ավելի հիմնավորված ու համոզիչ է թվում այն տեսակետը, որի համաձայն՝ նշված երկը նույնպես պատկանում է Շիրակացուն: Դրա օգտին է խոսում նաև մեր ուսումնասիրությունը⁴, որտեղ սկզբնաղբյուրների մանրազնիմ հետազոտության և փաստարկման տարբեր եղանակներով ցույց է տրվում, որ «Տիեզերագիտության» հեղինակը ոչ միայն որևէ առնչություն չունի երկրի տափակության հայեցակարգին, այլև վերջին հանգամանքը լիովին հակասում է «Տիեզերագիտության» շարադրման տրամաբանությանը և կառուցվածքին: Բացի այդ, մեր նկատառումը միանգամայն համահունչ է հենց Շիրակացու ձևակերպած մեթոդաբանական այն սկզբունքին, որի համաձայն՝ գիտական հետազոտությունը պետք է սկսել ընդհանուրից և աստիճանաբար անցնել մասնավորին: Բովանդակային վերլուծությունը ևս հիմնավորում է, որ հայ գիտնականն այս երկում նույնպես պաշտպանում է երկրի գնդաձևության գաղափարը:

«Աշխարհացոյցը» բաղկացած է երկու հիմնական մասից՝ տեսական և նկարագրական: Ի տարբերություն «Տիեզերագիտության»՝ այս-

¹ Пигулевская Н.В. Византия на путях в Индию. М.-Л., 1951.

² Աբրահամյան Ա.Գ., Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Եր., 1940:

³ Չարությունյան Բ.Յ., «Աշխարհացոյց»-ը և չորս Զայքերի խնդիրը, Եր., 1997:

⁴ Սիրունյան Կ.Ա., Անանիա Շիրակացի, Եր., 1998:

տեղ ուսումնասիրության կենտրոնում է Երկիրը՝ որպես տիեզերակառույցի հիմնական միավորներից մեկը:

Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը, մասնավորապես՝ թվաբանական գործողությունների աղյուսակները, հնագույնն են համաշխարհային մաթեմատիկական գրականության մեջ: Մինչև հայ գիտնականի դասագրքի հայտնաբերելը գիտության պատմության մեջ ընդունված էր այն տեսակետը, թե հնագույն թվաբանական աղյուսակների հեղինակը XIV դարի բյուզանդական մաթեմատիկոս հայազգի **Նիկողայոս Արտավազդն** է: Սակայն պրոֆեսոր Գ.Բ. Պետրոսյանի կողմից կատարած համեմատական ուսումնասիրությունը հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Նիկողայոս Արտավազդի աղյուսակները լիովին համընկնում են Շիրակացու աղյուսակների հետ: Պարզապես հայկական տառերի փոխարեն նա օգտագործել է հունական տառեր¹: «Մաթեմատիկական մշակույթի հմուքան առումով, — գրում է Պեպմանը, — Սովետական Միության ժողովուրդների մեջ առաջին տեղում են հայերը: Հայերի մոտ VII դարում եղել է հրաշալի գիտնական Անանիա Շիրակացին... Իր աշխատություններում, բացի զուտ մաթեմատիկական խնդիրներից, արծարծում է նաև այլ հարցեր՝ երկի գնդաձևության, Լուսնի և Արեգակի խավարումների, բազմանկյուն թվերի, օրացուցային հաշվումների, արեգակնային ժամացույցների մասին, և այդ ամենը նա արտահայտել է մի դարաշրջանում, երբ եվրոպական ժողովուրդների մոտ գրեթե ոչ ոք այդ հարցերի ուսումնասիրությամբ չէր զբաղվել»²: Թվաբանության պատմության հայտնի մասնագետը միանշանակ պնդում է, որ Անանիա Շիրակացու թվաբանական չորս գործողությունների աղյուսակները հնագույն են համաշխարհային մաթեմատիկական գրականության պատմության մեջ:

Նմանօրինակ բարձր գնահատական են տալիս նաև մաթեմատիկայի պատմությանը նվիրված հիմնարար կոլեկտիվ աշխատության հեղինակները. «Ընդհանուր առմամբ Շիրակացու թվաբանական աշխատությունը մեզ հայտնի թվաբանական դասագրքերից հնագույնն է և բովանդակում է թվաբանական գործողություններ կատարելու համար

¹ Տե՛ս *Պետրոսյան Գ.Բ.*, Մաթեմատիկական Հայաստանում հին և միջին դարերում, Եր., 1959, էջ 176:

² *Депман И.Я.* История арифметики. М., 1959. С.18.

մեզ հասած ուսումնական աղյուսակներից ամենահինը: Այն վկայում է Հայաստանում թվաբանական բարձր զրազիտության մասին»¹

Թվաբանության դասագրքի պահպանված տարբերակը ընդգրկում է թվաբանական չորս գործողությունների աղյուսակներ, կոտորակավոր թվերի վրա կազմված խնդիրներ, խրախճանականներ և զույգ ու կենտ թվերի ցուցակ և այլն: Դասագրքի հատվածները վերաբերում են գերազանցապես լոգիստիկային՝ գործնական թվաբանության բնագավառին: Բայց նկատի ունենալով Շիրակացու գիտաուսումնական աշխատությունների կառուցվածքային սկզբունքը՝ ընդհանուրից դեպի մասնավորը, այլ կերպ ասած՝ տեսական հիմնադրույթներից և հիմնավորումներից գործնական հարցերի ջննարկումը, ինչպես նաև հատվածների բնույթը, կարելի է միանգամայն համաձայնել ակադեմիկոս Գ. Օրբելու կարծիքին, որ դասագիրքն ամենայն հավանականության ունեցել է նաև «տեսական մաս»²:

Հայ բնագիտական մտքի հետագա զարգացման համար կարևոր նշանակություն ուներ նաև Շիրակացու բառակազմական և տերմինաշինական գործունեությունը, մասնավորապես՝ աստղագիտական հայերեն տերմինների մեկնաբանության և ճշգրտման ուղղությամբ:

Անանիա Շիրակացու մաթեմատիկական գիտելիքներն արտահայտվեցին նաև երաժշտական ակուստիկայի բնագավառում: Հետևելով Դավիթ Անհաղթի տեսական հիմնադրույթներին (թվերի հարաբերությունները միաժամանակ ձայների հարաբերություններ են) և ընդօրինակելով այդ նպատակով նորապյութագորական մաթեմատիկոս **Նիկոմաքոսի** (II դ.) աղյուսակը՝ նա ստեղծեց «տասնորդական աղյուսակի» հայկական տարբերակը: Դրանով նա չապես հարստացրեց «հայ երաժշտագիտությունը՝ ձայների, ձայնամիջոցների և ձայնաշարերի կազմությանը վերաբերող նոր գաղափարներով»³: Շիրակացու երկերում այդ աղյուսակը կազմված է թվագրության հին հայկական համակարգի համաձայն: Լավագույն արտահայտելով մոնոդիկ երաժշտության ձայնային հիմքի ակուստիկական հարաբերու-

¹ История отечественной математики. Т. 1. Киев, 1966. С. 445.

² Вопросы и решения вардапета Анания Ширакаци, армянского математика VII века / Пер. И.А. Орбели. СПб., 1918. С. 10.

³ Նույն տեղում, էջ 172

յունները՝ այն Հայաստանում գոյատևեց ողջ միջնադարի ընթացքում¹։ Մեծ գիտնականը հորինել է նաև մի շարք շարականներ։

Շիրակացու կյանքն ու գործը, նրա՝ որպես «մեծ բնախույզի» հեղինակությունն արտահայտվել են նաև ժողովրդական գիտակցության մեջ մի շարք ավանդությունների ձևով։ Մասնավորապես նրան է վերագրվում երկաթից ոսկի ստանալու գաղտնիքի գյուտը, համասփյուռ բույսի հայտնաբերումը, որը միջնադարյան Հայաստանում համարվում էր իմաստության, գիտության և հնարամտության խորհրդանիշն ու պահպանը²։

Շիրակացու երկերի շնորհիվ ավարտվեց բնագիտական ուղղության ձևավորումը հայ տեսական մտքի պատմության մեջ, որոնք միաժամանակ փաստագրական և տեսական հիմք ծառայեցին XI–XV դարերի հայ բնագիտական մտքի համար։ Իսկ կրթության նրա նոր ծրագիր, ուսուցման մեթոդիկան ու դիդակտիկան ուրվագծեցին միջնադարյան Հայաստանի բարձրագույն, մասնավորապես՝ բնագիտական-մաթեմատիկական կրթության հետագա զարգացման ուղիները։ Հայ գիտնականի գրավոր ժառանգությունը որոշակի ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն հայ, այլև բյուզանդական մի շարք գիտնականների ուսմունքների վրա։

Անդրադառնալով Անանիա Շիրակացու կատարած գիտապատմական դերին, անվանի պատմաբան պրոֆեսոր Ն. Ադոնցը գրում է. «Ստույգ գիտության այն ջահը, որ տեսնում ենք Անանիա Շիրակացու ձեռքին VII դարում և որը Բագրատի միջոցով թերևս անցավ Լևոն փիլիսոփային և փայլեց Մազնավյա պալատում, տակավին (համծինս Նիկողայոս Արտավազդի) արկայծում էր մի համեստ հայ շրջանում Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի մեջ»³։

¹Тазмизян Н.К. Теория музыки в древней Армении. Ер., 1977. С. 109, 121.

²Ալիշան Դ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 191, Մնացականյան Ա., Հայկական զարդարվեստ, Եր., 1955, էջ 486 – 487։

³Ադոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիս, 1948, էջ 337։